

ПРЕДПОСЫЛКИ ПРОГРЕССИВНОГО РАЗВИТИЯ
РАННЕБРОНЗОВОГО КЕРАМИЧЕСКОГО
ПРОИЗВОДСТВА ЮГО-ВОСТОЧНОГО КАВКАЗА

Более десяти лет стоит в центре внимания куро-араксская раннебронзовая культурная общность, характеризующаяся рядкальными сдвигами и большим прогрессом в области производственных процессов. Археологическими исследованиями последних десятилетий установлено, что территория Юго-восточного Кавказа, в частности, Азербайджана, была одним из основных очагов этого общезвестного культурного единства древности.

Крупные сдвиги в развитии производительных сил, выявившиеся в росте таких форм производящего хозяйства, как земледелие и скотоводство, а также в высоких достижениях металлургии, металлообработки и керамического производства, наглядно прослеживаемые в археологических комплексах, были связаны с закономерностями культурно-исторического развития местных обществ в эпоху освоения бронзы. Особенно значительные успехи наблюдаются в области керамического производства, весь ход прогрессивного развития которого был обусловлен широким применением достигнений горного дела, металлургии и металлообработки. По свидетельству археологических данных, керамическое производство как самостоятельная отрасль было составным звеном в экономической структуре раннеземледельческой эпохи. Согласно археологическим материалам почти в каждом поселении эпохи ранней бронзы Юго-восточного Кавказа было налажено самостоятельное керамическое производство, обеспечивающее обитателей этих поселений необходимыми хозяйственно-бытовыми инвентарем. Основную часть продукта ставляла посуда, выделяющаяся высоким качеством, что в свою очередь было следствием технологического и культурного прогресса в керамическом производстве. Данная посуда в основном, тонкостенная, подвергнута лощению, орнаментированию и высококачественному обжигу. Последний, скорее всего был связан с большими достижениями в области теплотехники. В этом плане,

мүмкүн deyildir. Bundan sonrakı təbəcə təmizlənəkən məlum oldu ki, nisbətən ensiz divar daha qədimdir. Divarın daxilində ona demək olar ki, bütövlük itı təsəttüfat küpünün qalqları təmizləndi. Təsəttüfat küpü itı hissələrdən ibarətdir. İti hesablı olub üzərində yarımşar formalı qupı vardı. Alçaq boğazlıdır. Qab Kür-Araz mədəniyyəti keramikasına aiddir.

39 Təbəcə. Təbəcə təmizlənəkən qazıntı sahəsinin sayı tərəf olan divarında itı daşlardan tikilmiş divar qalqları təmizləndi. Lakin, divar qazıntı sahəsinin içərisinə doğru uzalıdır. Buna görə də onun funksiyasını müəyyən etmək mümkün deyildir.

41 Təbəcə. Təbəcə təmizlənəkən qazıntı sahəsinin künpündə mənqəl tirli ocaq qupğusu aşkar edildi. Mənqəl demək olar ki, tam salamat qalmışdır. Uzun uzun müddət işlədə olubduğundan və güclü yanmanın təsiriəndən aşınmaya məruz qalmışdır. Uzun otuzsaqlı mənqəl diametri 28 sm-dır. Mənqəl daxilinə kiçik yastı daş düşmüşdür. Bu daşın altında işə kiçik buynuz vardır. Bundan digər maddi mədəniyyət qalqları aşkar edilmədi.

42 Təbəcə. 42-ci lay təmizlənəkən bu mənqəl altından başqa bir mənqəl aşkar edildi. Alt qatda olan mənqəl nisbətən geniş diametridir (32 sm.). Lakin bu mənqəl istər daxiləndən və istərsədə kənarından heç bir maddi mədəniyyət qalğı aşkar edilmədi. Çox güman ki, bu sahədə müəyyən zaman kəsiyində quruluş yaşayış evləri bir-birinin üzərində olmuşdur.

Bu laydan aşağıda yepə azca kili qatı və natın totrpaq layı aşkar edildisədə 44-cü laydan sonra materialka gəxildi. Daha aşağı qatlarda mədəni təbəcənin mövcud olub olmadığını yoxlamaq üçün sahə 50 sm. qazıldı. Beləliklə müəyyən olundu ki, götürülmüş qazıntı sahəsində mədəni təbəcənin qalınlığı 6,80 metr və o bütövlüklə Kür-Araz mədəniyyətinə aiddir. Alt mədəni təbəcələrin təqribən e.ə.IV minilliyin ortalarına aid olduğu ehtimal olunur.

dan hazırlanmış iy başlığı tapıldı. 25 sm derinlikdə şimal-şərq küncdə kül yığınları, şərq və şimal divarlarında isə kərpic tikintinin qalıqları izlenilir.

2 Tabəqa. Qazıntı zamanı möhrə qalıqları, kül yığınları, sümük və qara rəngli keramika parçaları aşkar edildi. Sahənin şimal kənarında torpaq bərk olub bir qədər çətinliklə qazılır. 35 sm derinlikdə ocaq, onun ətrafından və içərisindən isə qara rəngli gil qab parçaları, heyvan sümükləri aşkar edildi.

4 Tabəqa. Sarı rəngli torpaq qatı bərk qazılır. Döşəmə və ucuq tökülmiş möhrə qalıqlarından ibarətdir.

6 Tabəqa. Sahənin cənub küncü asan qazılır və yanına, kömür izləri ilə müşayiət olunur. Saxsı qablar azlıq təşkil edir. Sümük qalıqları çoxdur. Saxsı qab parçalarından birinin üzəri daraqlama üsulu ilə naxışlanmışdır. Qara qonur rənglidir.

7 Tabəqa. Çətin qazılır. Sarı rəngli gil təbəqəsi bütün sahəni örtür. Yalnız aşağı qatda kömür-kül qatışıqlı təbəqə başlayır. Bir ədəd daş kürz tapıldı. Onun uzunluğu 20 sm, eni 11 sm, qalınlığı 7 sm-dir. Bir tərəfində kəz oyulmuşdur. Bu kəzə saquli istiqamətində yonulmuş bir başqa kəz birləşir. Çox güman ki, bu kürzün ağac saplağa bağlanması təmin etməli imiş.

8 Tabəqa. Övsvəri şəkildə düzülmüş 4 ədəd daş təmizləndi. Daşların arasını kül və yanmış torpaq qatı örtür. Çox güman ki, ocaq yeri olmuşdur. Bu təbəqədən saxsı parçası və sümük qalıqları təmizləndi.

9 Tabəqa. Bu təbəqə üst təbəqələrdən osteoloji qalıqların çoxluğu ilə seçilir. Səbə ağ rəngli əhəngdəsi qatışıq torpaqla örtülmüşdür. Yuxarıdakı təbəqədə aşkar edilmiş ocaq qurğusunun döşəməsidir. Döşəmənin bir tərəfində 15 ədəd heyvan aşığı aşkar edildi.

10 Tabəqa. Bu qatda ovalvari öcaq yeri aşkar edildi. Qərb tərəfində üç ədəd daş düzülüb. Ocağın bir tərəfi ləğim kimi nisbətən məlumdur. İçərisi kül və narın torpaq qatı ilə dolmuşdur. Ətraf torpaq döşəmə hissəsi uzun müddət tapdandığından bərkimşdir. Ocağın içərisindən və ətrafından çoxlu sayda (12 ədəd) heyvan aşığı aşkar edildi. Ocağın dibini səviyyəsində döşəmə təmizləndikdən sonra daşı qalığı təmizləndi.

11 Tabəqa. Növbəti qatda isə iri təsərrüfat küpünün sınıqları təmizləndi. O parçalanaraq suvarmış döşəmənin üzərinə düşmüşdür. Daxildən qırmızı boyanmışdır. Təsərrüfat küpü ilk tunc dövrinə aiddir.

13 Tabəqa. Qazıntı sahəsinin cənub küncündə ocaq yeri təmizləndi. Ocağın içərisinə iki ədəd daş düşmüşdür. Daxildə bir tərəfində isə dirək yeri təmizləndi. Əldə olunan keramika məmulatı əsasən cilalıdır lakin, az sayda cilasız və üzəri hisləmiş parçalardan rast gəlinir. Ocağın şərq tərəfindən iribuyuruzlu qaramalın kəlləsinin qalıqları təmizləndi. Təbəqədə həmçinin azsaylı obsidalin qalıqları aşkar edildi.

14 Tabəqa. Bu qatda yenə də bir ədəd sınımış dan daşı hissəsi və onun yanında nisbətən iri və bir tərəfi yastı daş aşkar edildi. Daşdan şimalda heyvanın üst çənə simüvyü aşkar edildi. Bu təbəqədən bir ədəd üzəri cizmə naxışlarla bəzədilmiş saxsı qab parçası tapıldı. Osteoloji qalıqlar üst təbəqələrə nisbətən azlıq təşkil edir. Qeyd olunmuş bütün təbəqələr çox ağır qazılır və hətta bəzən torpaq lay-lay qopur.

18 Tabəqa. Bu layda saxsı parçalarının çoxluğu diqqətə cəlb edir. Sümüklər azdır. Təbəqənin bəzi yerlərində yanma izləri bilinir.

20 Tabəqa. Sarı rəngli gil qatından ibarətdir. Cənub küncü yaxınlığında və nisbətən qərbdə kiçik diametri ocaq yeri bilinir. Bir ədəd üzəri həndəsi formada cizmə naxışlarla bəzədilmiş saxsı parçası tapıldı. K.İr.-Araz mədəniyyəti üçün xarakterikdir.

22 Tabəqa. Bu təbəqənin bir tərəfindən marala məxsus oluduğu ehtimal edilən buyuruz əldə edildi.

25 Tabəqa. Bu qatda səbəde xırda çay daşları və çingil qox nazik layla bütün sahəni örtür. Çingilli təbəqənin içərisindən qalın divarlı təsərrüfat küpünün qalıqları təmizləndi.

26 Tabəqa. Bu laydan başlayaraq təbəqələr qalın kül qatları ilə örtülüdür. Bəzən bu kül qatlarının qalınlığı 10 sm-ə gətir. Maraladır ki, qatlarda məlillik Cəhri çayının əksi istiqamətindədir. Bu isə öz növündə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, abidənin əsas hissəsi çox güman ki, çay suları ilə yuyulub dağılmışdır.

32 Tabəqa. Qazıntı sahəsinin küncündə olan iki ədəd dairəvi möhrə divar qalıqları təmizləndi. Onların hər ikisi gövsvəri formadadırlar birinin eni 30 sm, digərinin eni isə 20 sm-dir. Nisbətən ensiz divar sanki bir cərgə kərpicdən qurulmuşdur və bir tərəfi enli divarın altına doğru uzanır. Bu divarın kərpiclərinin uzunluğu təqribən 40 sm-dir. Divarların üst hissələri dağıldığından və onların hər iki tərəfinin qazıntı sahəsindən kənara uzandığından formalarını və diametrlərini tam müəyyən etmək

muşdur. Üst-üsta yerləşdirilmiş dairəvi mangalların bütöv şəkildə aşkar edilməsi fikrimizi təsdiq edir. Abidədə müxtəlif tipli emək alətlərinin və sənətkarlıq məhsullarının tioloji xüsusiyyətləri xronoloji ardıcılıqla öyrənilmişdir. Abidənin radiokarbon analizləri onu e.ə.IV minilliyin ortalarına aid etməyə imkan verir.

İkinci tədqiqat obyekti I Maxta abidəsi olmuşdur. Bu abidədə ilk qazıntılar 1988-89-cu illərdə V.H.Əliyev və S.H.Aşurov tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqatlar 4,60 m dərinlikdə davam etdirilmiş lakin qumut suları onu sona qıdımğa imkan verməmişdir. 2006-cı ildə abidənin şərqində dağınlar nəticəsində əmələ gəlmiş yargan hissədə 2x2 m. sahədə qazıntılar aparıldı. Üst təbəqələrdən başlayaraq dağıdılmış tikinti qalıqlarına rast gəlinir. Dördkünc formalı möhrə kərpiclərin qalıqları sahənin hər tərəfində izlənir. Aşağı təbəqələrdə isə dairəvi tikinti qalıqları müəyyən edildi. Yaşayış yerinin digər abidələrdən fərqli xüsusiyyətlərindən biri bütün təbəqələrdə kül və kömür qalıqlarının izlənilməsidir. Aşağı təbəqələrdə bu laylar daha qalındır. Qazıntılar 2,6 m. Seviyyəyə çatdıqdan sonra qumut suları qazıntıları davam etdirməyə imkan vermədi. Bu ilk növbədə Araz çayında və abidənin yaxınlığından keçən Arpaçayın qolunda suyun bol olması ilə izah olunur. Abidənin arxeoloji materialları daş, slınlıq, keramika məmulatlarından ibarətdir. Bu materiallar və radiokarbon analizləri abidənin tədqiq olunmuş təbəqələrinin e.ə.IV minilliyin sonlarına aid olduğunu söyləməyə imkan verir.

2006-cı ildə Şərur rayonunda tədqiq olunmuş başqa bir ilk tunc dövrü abidəsi Ovcular tapəsi oldu. Əvvəlki iki abədədən fərqli olaraq burada ilk tunc dövrü təbəqəsi son eneolit təbəqəsi üzərində yerləşir. Azərbaycan-Fransa birgə ekspedisiyasının başladığı tədqiqatlar 340 m² sahəni əhatə etmişdir. Burada daş və möhrə tikintilər bir-birini əvəz edir. Tikintilər dördkünc və dairəvi formalıdır. İlk tunc dövrü arxeoloji materialları abidənin üst qatlarında izlənir. Aşağı laylarda isə son eneolit dövrü üçün xarakterik olan saman və bitki qatışıqlı keramika çoxluq təşkil edir. Bu keramikanın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların üzərində kobud yarımsqar formalı qulpları olmasıdır. Bu qulplar ilk tunc dövründə geniş yayılmış «Naxçıvan tipli» qulpları xatırladır. Bu və bir sıra digər əlamətlər abidədə son eneolit və ilk tunc dövrü mədəniyyətlərinin əlaqəsini izləməyə imkan verir. İlk tədqiqatlar abidəni e.ə.IV minilliyin birinci yarısına aid etməyə imkan verir.

Son illər Naxçıvan ərazisində ilk tunc dövrünə aid qəbir

abidələrinin tədqiqi istiqamətində uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Xorru nekropolunda ilk tunc dövrünə aid qəbir abidəsi V.B.Baxsəliyev tərəfindən qeydə alınmış və ilkin araşdırmalar aparılmışdır. 2006-cı ildə dağıdılmış qəbirlərdən biri V.B.Baxsəliyev və S.H.Aşurov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Daş qutu tipli qəbirin üzəri torpaq qatı ilə örülmüş, yarıbütküti vəziyyətdə dəfn aparılmışdır. Skeletin yanından aşkar edilmiş bir ədəd saxsı qab erkan tunc dövrünə aid edilir.

Digər bir qəbir isə Ovcular tapəsində tədqiq olunmuşdur. Buradakı dəfn adətli Xorru qəbirlərindən fərqlənir. Hər iki qəbir ilkin ehtimallara görə e.ə.III minilliyin əvvəllərinə aid edilir. Haxçıvan ərazisində başlanılmış son arxeoloji tədqiqatlar Kür-Araz mədəniyyətinin bir sıra problemlərinin araşdırılmasında yardımçı olacaqdır.

*S.H.Aşurov, V.B.Baxsəliyev,
L.Risvet, S.Rapp*

II KÜLTÜRƏDƏ 2006-CI İL TƏDQIQATLARI

2006-cı ildə Azərbaycan-Amerika birgə ekspedisiyası Naxçıvan şəhərinin 12 km. şimalında, Yuxarı Uzunoba və Didivar kəndləri yaxınlığında, Cəbrayılın Naxçıvan çayla birləşdiyi alçaq yamaqda qeydə alınmış II Kültürə abidəsində ilkin olaraq yaşayış yerini nəzərdən keçirdi və onun topografiya xəritəsi çəkilərək, 1986-cı ildə dəyərləndirildi sahədə dairəvi planlı evin divarları təmizləndi. Torpaq qatı tam qurudulduğundan tikinti zamanı istifadə olunmuş çiy kərpiclərin izləri aydın bilinir. Kərpiclərin ölçüləri təqribən eynidir. (20x40x10 sm.) Evin daxili suvarılmışdır.

Bu qazıntı sahəsinin Naxçıvan çaya tərəf olan divarında 1,5x1,5 m. ölçüdə sahə götürüldü. Bu sahədə qazıntılar materika qəder davam etdirildi. Qazıntı sahəsində mədəni təbəqənin qalınlığı 6,80 m-dir.

Qazıntı sahəsində torpaq qatlarının rənglərinə, maddi mədəniyyət qalıqlarının yerləşməsinə və tikinti qalıqlarına görə bir-birindən fərqlənən 44 lay izləndi.

I Təbəqə. Üst təbəqə yunsaq olub asanlıqla qazılır. Boz rəngli keramika və osteoloji qalıqlar aşkar edildi. 10 sm dərinlikdə çiy kərpic və kül qalıqları aşkar olundu. 20 sm dərinlikdən saxsı-